

SOSYOLOJİ, ANTROPOLOJİ, ŞARKİYATÇILIK VE ÖTEKİ SOCIOLOGY, ANTHROPOLOGY, ORIENTALISM AND THE OTHER



Doç. Dr. İsmail Coşkun

İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Sosyoloji Böl.

Özet: Sosyoloji, antropoloji ve şarkiyatçılığın inceleme konuları en genel anlamıyla insan toplumlarıdır. Fakat tarihsel olarak ve zaman içinde farklılaşacak şekilde her biri, farklı bir toplum tipi üzerine odaklanmış ve ayrı çalışma sahalarına sahiptirler. Bu üç disiplin kurumlaşma süreçlerini 19. yüzyılda tamamlamışlar ve böylece aralarındaki sınırlar, sorumluluk alanları çok kalın çizgilerle belirlenmiştir. Bu süreçte her bir disiplinin kimliği ve konumu batı toplumlarının ötekiyle girdiği ilişkinin mahiyeti ile belirlenmektedir. Fakat klasik sömürge sisteminin sona erdiği ve farklı bir dünya sisteminin ortaya çıktığı II. Dünya Savaşı sonrasında bu sınırların ortadan kalktığı, her üç disiplinin aynı alanda birlikte çalışma sürecine girdiği görülmektedir. Zira Batının “öteki”leriyle ilişkilerinde yaşanan değişim, disiplinler arasındaki sınır ve ilişkileri de dönüştürmüş ve disiplinlerden beklentileri değiştirmiştir. Bu yazıda sosyoloji, antropoloji ve Doğu toplum ve uygarlıklarını kendisine inceleme alanı olarak seçen şarkiyatçılığın “öteki” sorunu ekseninde, geçirdikleri dönüşüm ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sosyal bilimlerin doğuşu, Sosyoloji, antropoloji ve şarkiyatçılık, öteki

Abstract: In the most general sense, the subjects of study for sociology, anthropology and orientalism are human societies. However, each of these disciplines focuses on a different type of society historically and as differentiated in time, and have different fields of research. The three disciplines completed their processes of institutionalization in the 19th century and the borders between them and their respective fields of responsibility were defined in broad lines. The change in the West's relationship with its “other”s also brought about a transformation in the borders and relations between the disciplines. The post-World War II re-structuring of relations of dominance changed the expectations from border-disciplines positioned between disciplines. The new expectations engendered a change in the interests and areas of focus of the sciences, too. This article, revolving around the axis of the problem of the “other,” focuses on the transformation sociology, anthropology and orientalism, which chose Eastern societies and civilisations as its field of research, underwent.

Key Words: The birth of the social sciences, Sociology, anthropology and orientalism, “other,” the new other, the established (old) other

Sosyoloji ve antropoloji, sosyal bilimlerin diğer üyeleriyle birlikte “modern dünyaya ait bir girişimdir”.¹ İçerik ve ilgi alanları, modern dünyayı yaratan değişim süreçleri bağlamında şekillenmiştir. Modern dünya birbirini izleyen bir dizi tarihsel hadise ekseninde şekillendi. Bu hadiselerin ilki, Batının, Yeni Çağla birlikte bilinenlerin dışında yeni topluluklar ve uygarlık bölgeleri ile karşılaşmadır. İkincisi ise, bu bölgelerdeki zenginlik kaynaklarının Batıya akışının sağlanmasıdır. Bunlara eklenmesi gereken üçüncü bir hadise de, eski dünyanın yerleşik güçleri arasındaki sınırların değişmesi, diğer bir deyişle Osmanlı ilerlemesi ile Batı sınırlarının Avrupa içlerine kadar çekilmesi olgusudur.

Sosyal bilimlerin şekillendiği tarihsel ve toplumsal bağlam öncelikle 16. yüzyıldan itibaren uç veren bu dinamiklerce belirlenmiştir. Yeni uygarlık alanları ile karşılaşma, özellikle bu bölgelerdeki ham ve mamül zenginliklerin Batıya aktarılması, kapsamlı bir dönüşüme yol açmıştır. Bu dönüşüm bir kaç asır içinde siyasi ve toplumsal devrimlerle taçlanmış, yeni bir toplum tipi, modern toplum ortaya çıkmıştır. Gerek modern devletin kararlarını dayandırabileceği daha kesin bilgilere duyduğu ihtiyaç², gerekse A. Giddens’in işaret ettiği iki büyük devrim³, 1789 Fransız İhtilali ile Endüstri Devrimi’nin yarattığı muazzam hareketlilik ve toplumsal dönüşüm, birbiriyle bağlantılı karmaşık toplumsal sorunlar, Batıda sosyal bilimlerin içeriğini belirlemiştir. Sosyal bilimlerin hemen kıyısında duran, sosyoloji ve antropolojiyle kıyaslandığında ön tarihi daha fazla olan şarkiyatçılık da kurumlaşma sürecini aynı dönemde, 19. yüzyılda ikmal etmiştir.

Sosyoloji, antropoloji ve şarkiyatçılığın inceleme konuları en basmakalıp ifadesiyle insan toplumlarıdır. Her biri, farklı bir toplum tipi üzerine odaklanmış ve ayrı çalışma sahalarına sahiptirler. Kurumlaşma süreçlerinin tamamlanması ile birlikte aralarındaki sınırlar, sorumluluk alanları çok kalın çizgilerle belirlenmiştir. II. Dünya Savaşı sonrasında bu sınırların ortadan kalktığı, her üç disiplinin aynı alanda birlikte çalışma sürecine girdiği görülmektedir. Sosyoloji,

¹ Gülbenkian Komisyonu, *Sosyal Bilimleri Açm* (Çev. Şirin Tekeli), İstanbul: Metis, 1996, s.12

² A.g.e., s.15

³ Anthony Giddens, *Sosyoloji: Eleştirel Bir Giriş* (Çev. Ü. Yıldız), Ankara: Phoenix Yayınevi, 2001, s.4-5

antropoloji⁴ ve şarkiyatçılık, her üç disiplin de modern ve Batıya ait girişimlerdir.⁵ Sosyoloji, siyasi devrimler ve endüstri devriminin yol açtığı toplumsal sorunlara odaklanır. “Modern toplum”, “endüstri toplumu” ve “ileri” sıfatıyla tanımlanan Batı toplumları üzerinde çalışmaktadır. Antropoloji ise, bütün ilgisini, çalışmalarını, enerjisini Batı-dışı toplulukların incelenmesine hasretmiştir. Batı-dışı topluluklar, Batının Yeni Çağ başlangıcında kolonyal yayılma sürecinde karşılaştığı yeni topluluklar, “yeni öteki”lerdir. Antropoloji, çalışmalarını yerli, kabile toplum yapısına sahip, “basit” ya da “yazısız” olarak tanımlanan bu “yeni öteki”lerin yaşadığı sömürge coğrafyasında yürütmektedir. Şarkiyatçılığın çalışma sahası ise, Batının eski ve “yerleşik öteki”si olarak tanımlayabileceğimiz Doğu toplum ve uygarlıklarıdır.

Batının “öteki”leriyle ilişkilerinde yaşanan değişim, disiplinler arasındaki sınır ve ilişkilerde dönüşümü getirmiştir. Bu yazıda sosyoloji, antropoloji ve Doğu toplum ve uygarlıklarını kendisine inceleme alanı olarak seçen şarkiyatçılığın “öteki” sorunu ekseninde, geçirdikleri dönüşüm ele alınacaktır.

Disiplinler, Sınırlar ve Görev Alanları: Tarihsel Süreç ve İçerik

16. Asırdan itibaren Batıda sahneye hâkim manzara, dışarıda kolonyal yayılma, içerde ise çözülme ve yeniden yapılanmadır. Eski müesseseler, feodal ilişkiler sistemi, kilise çözülmektedir. Eşitler arasında birinci olan kral giderek diğer feodal beyler üzerindeki otoritesini güçlendirmekte ve mutlak monarşilere dönüşmektedir. Coğrafya yeni ad ve anlam kazanmakta, modern devletin temeline yerleşmektedir: İber Yarımadası İspanya, kuzeyin Alçak Ülkeler’i Hollanda, ada ise İngiltere olma yolundadır. Kilise, itirazlar, ayaklanmalar ve bölünmelerle karşılaşmaktadır. Eski toplumun yerleşik sınıfları çözülmekte, yeni sınıflar doğmakta, ekonomide yeni ilişki ve üretim biçimleri ortaya çıkmaktadır. Değişim, siyasi ve endüstriyel süreçlerle taçlanırken, modern toplum da bünyesinde birçok gerilim ve sorunlarla birlikte doğmaktadır.

⁴ Metin boyunca antropoloji demeyi tercih ettik. Buradaki kullanımıyla, Avrupa geleneğinde Etnoloji, İngiltere’de Sosyal Antropoloji ve ABD’de Kültürel Antropoloji adlandırmalarının tümünü içerecek şekilde anlaşılmalıdır.

⁵ Burada aitlik vurgusu, Weberci bir özgüllük ve üstünlük imasını içermemektedir.

Sosyoloji, toplumdaki gerilim ve çatışma alanlarına, toplumsal soruna odaklanmıştır; toplumsal sorunu hem kavramak, hem açıklamak, hem de üzerinde etkin olabilmek çabasıdır. Başlangıç ve kurumlaşma dönemi itibariyle sosyolojinin çalışma sahası modern toplumlar, Batının kendisi olmuştur. Sosyoloji, toplumsal alanın akılcı bilgisini oluşturma çabasında kendisini, amaç, çözümleme ve önerilerini, projelerini, Batı-dışı toplumları bilgisini oluşturma çaba ve deneyimlerinden, bu konudaki birikmiş bilginin bilimselleştirmesi girişimlerinden, antropolojiden ayrı tutmuştur.⁶

Antropoloji, Batıdan farklı toplumları inceler. Bunlar, Yeni Çağ başlangıcından itibaren Batının kolonyal yayılma sürecinde batılı kâşif, asker, tüccar, gezgin, misyonerin karşılaştığı yeni topluluklardır. 16. yüzyılın keşifleri, yeryüzünde, beyaz tenli, Hıristiyan Avrupalıya *benzemeyen* insanlar ve toplumların olduğunu ortaya çıkarmıştı.⁷ Keşifler yeni karşılaşmaları, karşılaşmalar farklılığın niçin ve nedenleri üzerine yeni soruları doğurmuştu.⁸ Çağdaş antropoloji, bu erken dönem karşılaşmaların, deneyimlerin, farklı olanın bilgisini toplama ve kayıt altına alma girişimlerinin mirasçısıdır. İnsan toplumlarının çeşitliliği, farklılığı üzerine odaklanma, antropolojinin çıkış noktasını oluşturur. İnsan ve toplumların çeşitliliğinden, bu çeşitliliğin tarihteki kaynaklarından yola çıkan antropoloji, Batılı ve modern olan “biz”den farklı, hatta aykırı olana odaklanır.⁹ Antropolojinin soruları da bu farklılık üzerinden oluşur: “İnsanlar ve toplumlar neden birbirlerine benziyorlar? İnsanlar ve toplumlar neden birbirlerine benzemiyorlar? İnsanlar ve toplumlar neden ve nasıl değişiyorlar?”¹⁰ Antropoloji eğitiminde takip edilen müfredata, klasik çalışmaların ilgi alanları ve içeriklerine, saha çalışmalarının yürütüldüğü coğrafya ve topluluklara

⁶ Sosyal bilimler arasında artan ilişki ve işbirliği çabalarına karşın, sosyolojinin kendisini ayrı tutuşunun canlı örneği için bkz. Dominique Schnapper, *Sosyoloji Düşüncesinin Özünde Öteki İle İlişki* (Çev. A. Sönmezay), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, s. 2-3, 7

⁷ Bkz. Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kültür*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1979, s.9

⁸ A.g.e. s. 10

⁹ Antropolog Calvin Wells, Antropoloji “yabancı ülkeleri ve bize aykırı gelen yerlileri araştırır” demektedir. Calvin Wells, *Sosyal Antropoloji Açısından İnsan ve Dünyası* (Çev. B. Güvenç), İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984, s.9

¹⁰ Güvenç, *İnsan ve Kültür*, s.61

bakıldığında disiplininin esas itibariyle Batı-dışı toplumlar üzerinde yoğunlaştığı görülür.¹¹

Şarkiyatçılık, Batının “eski” ya da “yerleşik” ötekisi olarak tanımladığımız Doğu toplum ve uygarlıklarını inceler; Doğu toplumlarına ilişkin bilginin üretilmesini üstlenmiştir. Şarkiyatçılık, sosyoloji ve antropolojiyle ilgileri, tutum ve amaçları itibariyle karşılaştırıldığında hayli eski bir geçmişe sahiptir. Yine de şarkiyatçılığın esas içeriği, müesseseseleşmesi ve üretimleri modern dönemde oluşmuştur. Kaynağında uzak coğrafyaların keşfi ve egzotik olanla karşılaşmaktan çok, bilinen ötekiyle, Doğu toplumlarıyla karşılaşma vardır. Yeni Çağ başlangıcında Doğu toplumlarına ilginin canlanmasında, Güney Doğu Avrupa’da ve Akdeniz’de yaşanan Osmanlı ilerlemesi belirleyici olmuştur. Rönesans dönemindeki Doğu ilgisi, bu olguya bağlı olarak giderek yoğunlaşmıştır. Eski sorular yeniden sorulmaya başlanmış; “kim bu Türkler?” sorusu, İskit asıllı yabancılar cevabı ile güncellenmiştir.¹² İlk ilgiler, tehlikenin mahiyeti ve boyutuna odaklı, biraz da hayranlıkla karışık ilgilere. Siyasi ve iktisadi olarak güçlenen Batılı ulus devletler, toplumlararası ilişkilerde daha etkin konumlar elde etme çabasıyla ilgilerini Doğu toplumlarına yöneltmişlerdir. 19. yüzyılda Şark ilgisi, karşılıklı ilişkilerde etkin olmak, ötekine nüfuz etmek, egemen olmak için sistemli bilgi üretmeye dönüşmüştür. Şarkiyatçılığın çalışma sahası, 19. yüzyılda elde ettiği iktisadi ve siyasi üstünlüğü yayma girişimlerine direnen Doğu toplum ve uygarlıklarının coğrafyasıdır.

Her üç disiplin de 19. asırda müesseseseleşmişlerdir. Bağımsız kimliklerini, terminoloji, yöntem ve araçlarını tanımlamış, ya üniversite sisteminde yer alarak ya da bağımsız enstitüler şeklinde kurumsal organizasyonlarını bu yüzyılda tamamlamışlardır. Disiplinler arasında özellikle tarih, toplum, toplumsal müesseseler ve aralarındaki nedensellik ilişkisini açıklama düzleminde yoğun bir alışveriş söz konusudur. Doğuş döneminden itibaren sosyoloji, toplum modelleri ve sınıflamalarına dair yürüttüğü tartışmalarda, antropolojinin ve şarkiyatçılığın erken dönem çalışmalarından hayli yararlanmışlardır. Sosyoloji, modern toplumu, toplumsal kurum ve davranışın kökenlerini açıklamada

¹¹ E. E. Pritchard, *Sosyal Antropoloji* (Çev. F. Aydın vd.), İstanbul: Birey Yayınları, 1998, s.21-22

¹² Maxime Rodinson, *Batıyı Büyüleyen İslam* (Çev. C. Meriç), İstanbul: Pınar Yayınları, 1983, s.41

antropolojinin sağladığı verilere sıklıkla başvurmuştur.¹³ Modern toplumların diğerlerinden farklılığını ya da Batının diğerlerine üstünlüğünü ve özgünlüğünü izah ederken de sosyoloji şarkiyat incelemelerinden yararlanmışır.¹⁴ Antropoloji de veri toplamanın ötesine geçip incelediği toplumları açıklamaya yöneldiğinde sosyolojiye başvurmuştur.¹⁵ Özellikle sosyal antropoloji, çoğu kez sosyoloji ile birlikte anılmakta, zaman zaman sosyoloji olarak da tanımlanmaktadır.¹⁶ Aralarındaki yoğun alışverişe karşın her bilimin geliştirdiği bir açıklama dili ve yöntemi söz konusudur. Farklılaşma, çalışma sahaları ve toplum tipleri itibariyle söz konusudur. Çalışma sahalarının sınırları, antropologun ya da şarkiyatçının hangi ulus devlet vatandaşı olup olmamasına bağlı olarak genellikle ortaya çıkan alt sınırları da içermektedir: Fransız antropolog, Fransız dominyonlarında, İngiliz antropolog ya da şarkiyatçı İngiliz sömürgelerinde, Amerikalı kültürel antropolog ise Kızılderili toplulukları üzerine çalışmaktadır.

Disiplinler arasındaki sınırlar, çalışma tarzları ve uzmanlık alanları itibariyle farklılaşmalar 19. yüzyıl kaygılarınca belirlenmiştir. Sosyoloji, toplumun akılcı bilgisini oluşturma çabası içinde, gerilim ve çatışma alanları, toplumsal bütünleşme sorunu üzerine çalışmayı seçmiştir. Antropoloji ise sömürgelerdeki yerel toplulukların bilgisini üretme görevini üstlenmiştir. Başlıca yöntemi bizzat sahada çalışarak veri toplamaktır. Antropologlar üzerinde çalıştıkları topluluğun hayatına katılarak, onlarla birlikte yaşayarak gözlemde bulunurlar. Etnoloji, toplanan bilgilerin bir tür dökümü, sınıflanması, etnografya ise, daha ziyade toplanan bilgilerin bir tür resme dökülmesi, raporlandırılması ya da neşredilmesidir.¹⁷ Antropoloji, toplanan, sınıflanmış ve kayda geçirilerek neşredilen bilginin bilimsel bir açıklama dili ile sistemleştirilmesidir. Bu anlamda etnolojiyi ve bir teknik olarak etnografyayı hem içerir hem de aşar.

¹³ Durkheim'in çalışmalarında, bilhassa *Din Hayatının Temel Biçimleri*'nde bu başvurmanın yoğun bir biçimde gerçekleştiği görülmüştür.

¹⁴ Bu durumun noktada en tipik örneği olarak Max Weber'in çalışmalarıdır.

¹⁵ Etnolojinin, döküm çıkarmanın ötesine geçip çözümlenmeye gidilmek istendiğinde sosyolojiye başvurulmuştur. Bilhassa İngiliz Sosyal Antropolojisinde görülen Durkheim tesirini bu şekilde açıklamak mümkündür. Sosyal Antropolojideki Durkheim tesiri için bkz. Pritchard, *Sosyal Antropoloji*, s.63, 65.

¹⁶ Güvenç, *İnsan ve Kültür*, s.64, 66

¹⁷ A.g.e. s.68

Gözlem, saha çalışması ve bir teknik olarak etnografya, antropolojinin olmazsa olmaz yöntem ve araçlarını oluşturur. Antropoloji, inceleme konusu olan toplumla birlikte yaşama, doğrudan gözlem ve bunu kayda geçirme imkânını, esas itibarıyla sömürgelerdeki Batı hâkimiyetine borçludur. Sömürge'deki Batı etkinliği ile birlikte araştırmacı sahada çalışmasını yürütebilmektedir.¹⁸ Kaldı ki sömürge idaresi de yerel toplulukla ilişkilerini düzenlemede antropoloji bilgisinin önemini farkındadır¹⁹ ve antropologlardan yararlanmaktadır.²⁰ Antropolojinin sahada çalışma imkânları, bilgi toplamada ve çözümlemede farklı yöntem ve teknikleri geliştirmesini kolaylaştırmıştır.

Batılı olmayan toplumlara ilişkin bilgi üretmenin diğer ve esaslı ayağını oluşturan şarkiyatçılık, çalışma sahasında antropolojinin imkânlarına sahip değildir. Bunun tek nedeni antropolojinin coğrafyası ile şarkiyatçılığın coğrafyasının çok farklı deneyimlere sahne olmasıdır. İki farklı coğrafya, iki farklı toplum, iki "öteki" söz konusudur. Batının her ikisi ile girdiği ilişkiler de farklı niteliğe sahiptir. Antropolojik araştırmaların yürütüldüğü Amerika kıtası, Avustralya, Okyanus adaları gibi bölgeler, Batının, 1500'ler gibi çok erken tarihlerden itibaren siyasi ve askeri hâkimiyet kurduğu alanlardır. Batı hâkimiyeti, bölgede yaşayan topluluklar üzerinde inceleme yapmanın koşullarını hazırlamıştır. Diğer taraftan Batı hâkimiyetinin Asya'ya yayılması ise birkaç asrı gerektirdiği gibi, belli merkezlerde 19. yüzyıldan itibaren kurulan sömürge idareleri de kalıcı olamamış, Asyalı toplumların direnci ile karşılaşmıştır. Şarkiyatçılığın sahada doğrudan çalışma imkânı bulamaması, Doğu toplumlarına ilişkin bilgi üretiminde antropolojiden farklı yöntemlere başvurmasını doğurmuştur. Doğrudan nüfuz etme, gözlem imkânı bulamadığı için, şarkiyatçılık yazılı metinleri toplamak, sınıflandırmak ve bunları

¹⁸ Sömürge idaresinin araştırmacıya sağladığı destek, giderek onu sömürgecilikle özdeş hale getirmiştir. 1945 sonrasında decolonization siyasetleriyle birlikte ortaya çıkan yeni ulus devletlerin ilk yaptıkları işlerden birinin antropologları ajanlık suçlamasıyla sınır dışı etmeleri bu nedenledir.

¹⁹ Bkz. Pritchard, *Sosyal Antropoloji*, s.128

²⁰ Antropoloji eğitimi, sömürgelerde yönetim kademesinde görev alacak kadrolar için edinilmesi gereken temel bir formasyon niteliği kazanmıştır: Bkz. Pritchard, *Sosyal Antropoloji*, s.124. Sömürge yönetimi ile antropoloji arasındaki ilişkiler konusunda ayrıca bkz. Güvenç, *İnsan ve Kültür*, s.318 vd.

çözümlemek suretiyle bilgi üretme yoluna gitmiştir.²¹ Antropolojik araştırmada saha ve gözlem ne denli merkezde ise, şarkiyatçılıkta da filolojik yöntem ve araçlar o denli önemli olmuştur. Şarkiyatçılığın Doğu bilgisi, metin çözümlenmeleri üzerinden oluşturulmuş bir bilgidir.²² Şarkiyatçılığın metinsel bilgisi, bir açıklama, bir sınıflama içermekle birlikte, siyasi ve toplumsal sürecin çağdaş bilgisini üretmekten uzaktır. Batının, Doğu toplumları üzerinde görece bir üstünlük yakaladığı 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde, paradoksal bir biçimde şarkiyatçılık en güçlü olduğu dönemde krize girmiştir. Bu kriz özellikle, II. Dünya Savaşı sonrasında Amerika Birleşik Devletleri patronajında yürütülen egemenlik ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi sürecinde belirgin bir biçimde ortaya çıkmıştır.

Yeniden Yapılandırılan Güç İlişkileri ve Disiplinlerin Dönüşümü

Batı, II. Dünya Savaşı sonrasında gerek kendi bünyesinde, gerekse kendi dışı ile olan ilişkilerde yaşadığı, esas itibariyle de 19. asırdan kalan sorunları aşmak istemektedir. Bu sorunlar içerde sınıf savaşları ve Batılı güçlerin birbirleri aleyhine girdikleri sömürge edinme yarışıdır. Sınıf savaşları, 19. yüzyıldaki keskinliğini muhafaza etmemekle birlikte, 1945 öncesi Avrupa'sında faal bir çekişme alanı olarak varlığını sürdürmektedir. İçerdeki bu iki soruna eklenen üçüncü ve merkezi bir sorun ise, sömürgelerde ortaya çıkan Batı karşıtı ayaklanmalardır. Özellikle ilk dünya savaşı arifesinde baş gösteren ve iki savaş arası dönemde yaygınlaşan bu ayaklanmalar, sömürge politikalarını zorlamaktadır. II. Dünya Savaşı sonrasında Batı-ıçi ve Batı-dışı ile ilişkilerin yeniden yapılandırılmasıyla bu sorunlar aşılma istenmiştir. Nitekim savaş sonrasında geliştirilen politikalarla, içerdeki gerilim alanlarının emildiği görülmüştür. Batı-dışı toplumlarla olan ilişkiler, dekolonizasyon siyasetiyle, Batı-dışı toplumların bağımsız ulus devletler haline gelmeleri ile yeniden yapılandırılmıştır. Yeni düzenlemeler modernleşme, kalkınma, gelişme

²¹ İsmail Coşkun, "Öteki İle Karşılaşmalar: Gezi Edebiyatı ve Şarkiyatçılık", içinde *Uluslararası Oryantalizm Sempozyumu*, (Ed. Lütfi Sunar), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2007, s.167-168

²² A.g.m. s.168

programlarıyla desteklenerek, Batı-dışı toplumların sisteme entegrasyonu temin edilmek istenmiştir.

Egemenlik ilişkilerinin Amerika Birleşik Devletleri önderliğinde yeniden yapılandırılması, ötekine ilişkin bilgi üretimi ile mükellef disiplinlerin yeni rol ve muhteva kazanmalarını da beraberinde getirmiştir. Sosyoloji, antropoloji ve şarkiyatçılık hem birbirleri olan ilişkilerinde geleneksel sınırların ortadan kalkması anlamında hem de kendi konuları ile kurdukları ilişkide dönüşüm geçirmişlerdir. Batının içsel sorunlarına yönelik olarak çalışan sosyolojinin kendisi de bu dönüşümden payını almış ve taşraya çıkıp Batı-dışı toplumlara yönelik bilgi üretme çabalarına iştirak etmiştir. Sosyoloji, bir yandan modernleşme kuramları²³ ile taşraya çıkarak modern toplumla sınırlı evrenini genişletmiş, diğer yandan günümüzde antropolojik bakış açısı sosyolojik çözümlemenin temel bir boyutu olarak görülmeye başlanmıştır.²⁴ Antropoloji, Batı-dışı küçük ölçekli toplumlar üzerine olan dikkatini, şarkiyatçılığın geleneksel çalışma ve uzmanlık alanı olan Doğu toplumlarına doğru çevirmiştir. Şarkiyatçılık ise kendi uzmanlık alanında çalışmak isteyen bu yeni eğilimlere karşı direnç gösterse²⁵ de kısa bir süre içinde uzmanlık ve iktidar tekeli önce paylaşmak, sonra da yitirmek durumunda kalmıştır.

Söz konusu disiplinlerin geçirdiği dönüşümün bileşenleri üç başlık altında toplanabilir:

1. Yeniden yapılandırılan egemenlik ilişkilerinin siyasi ve iktisadi talepleri;
2. Antropolojinin konusunu oluşturan toplulukların yaşadığı büyük değişim;
3. “Öteki”nin içerde, modern toplumun metropol merkezlerinde yer alması.

²³ Modernleşme kuramları, savaş sonrası sosyolojide merkezi bir yer işgal ederken, canlı ve çok yoğun bir literatür üretiminin de gerçekleştiği alandır.

²⁴ Giddens, *Sosyoloji: Eleştirel Bir Giriş*, s.19

²⁵ Immanuel Wallerstein, “Soğuk Savaş Döneminde Alan Araştırmalarının Öngörülemez Sonuçları”, içinde *Soğuk Savaş ve Üniversite* (ed. Noam Chomsky), Kızılçelma Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 224 vd.

Yeniden Yapılandırılan Egemenlik İlişkilerinin Siyasi ve İktisadi Talepleri

II. Dünya Savaşı sonrasında A.B.D., geleneksel tecrit politikalarını terk ederek bir dünya siyaseti yürütmeye başlamıştır. Bu yöndeki girişimler, Tahran (1943), Yalta (1945) Potsdam (1945) gibi müttefik güçler arasında düzenlenen konferanslarla eş zamanlı başlamıştır. 1940'lı yılların başında, yedi büyük Amerikan Ulusal Sosyal Bilim Derneği'nin katılımıyla oluşturulan "Sosyal Bilimler Araştırma Konseyi (SSRC), Dünya Bölgeleri Komitesi'nin 1943'te hazırladığı "Sosyal Bilimlerde Dünya Bölgeleri" başlıklı rapor, yeni dönemde Amerikan siyasetinin hem yönelimlerini hem de ihtiyaçlarını ortaya koymaktadır.²⁶

"Şu anki savaş, dikkatleri, her zamankinden daha fazla tüm dünya üzerine çevirdi. Yabancı bölgelere olan ilgi arttı. Önceleri çok az ilgi duyduğumuz veya hiç duymadığımız bölgelere dikkat kesilir olduk. Dünyanın değişik bölgelerini bilen sosyal bilimciler olan acil ihtiyaç, fiili ve potansiyel çatışma bölgelerini bilen ordu ve donanma subaylarına olan ihtiyaçtan hemen sonra ikinci sırada önem arz etmektedir. ... Görebildiğimiz kadarıyla, gelecekte, dünya bölgeleri ile ilgili araştırmalar, lisansüstü eğitim, lisans dersleri ve temel eğitim, çok istenen şeyler olacaktır."²⁷

"Savaş ve Silahlı Kuvvetler, öğrencileri, yeniden coğrafya okumaya ve dünyanın "acayip insanları" hakkında bilgiler edinmeye yöneltti. Savaş sonrasında müfredatında bu konulara yönelik görülmemiş bir taleple karşılaşılabiliyoruz ve antropoloji ile coğrafya derslerinin sayısal oranının fazla olmasına da şaşırılmamalıyız."²⁸

A.B.D.'nin güç ilişkilerindeki yeni konumu ve bu konumun gereği olarak saha hâkimiyeti ve yönetimi için ihtiyaç duyduğu bilgilerin üretilmesi, savaş sonrası koşullarda Batı'da, özelde Amerika'da sosyal bilimlerin yeniden yapılandırılmasını gerekli kıldı. Sosyal bilimlerin yeniden yapılandırılmasında kilit noktayı, savaş sonrasında ortaya çıkan bölge araştırmaları programları oluşturdu.

²⁶ A.g.m. s.209

²⁷ A.g.m. s.210

²⁸ A.g.m. s.213

“Belli başlı üniversitelerde, bu ülkeler ve bölgeler hakkında Amerikalıların bilgi ve anlayışını artırmaya yönelik bölgesel araştırma programları ortaya çıkıverdi. Büyük vakıfların aktif özendirme ve destekleriyle profesörler ve öğrenciler, o zamana kadar çok yabancı görünen ülkelere akın ettiler ve kısa zamanda belli ülkelerin ve bölgelerin siyasal rejimleri ve kurumları üzerinde muazzam bir kitaplık meydana getirdiler”²⁹

W.N. Fenton, bölge araştırmalarının doğuşuna tanıklık etmiş ve 1947’de şunları yazmıştı:

“Bölge programları, “departmanlar emperyalizmi”nden yöneltilen şiddetli bir direnişle karşılaştı. Çünkü bu programlar, her biri belirli bir metodoloji ve spesifik bir inceleme konusuna sahip disiplinler departmanlar yoluyla beşeri bilimlerin parçalanmasına meydan okuyorlardı. Ancak bunlar, önemli olan güç hatları değillerdi. Devlet, akademinin feodal alanından ziyade, muazzam bir hegemonik ve hegemonya karşıtı küresel alanla ilgili bilgi boşluğunu / doldurmakla ilgileniyordu. Bölge araştırmalarına şekil veren de, devlet gücünün kılcal damarları idi.”³⁰

Yönetmek, müdahale edilmek istenen sahanın genişlemiş olması muazzam miktarda bilgi ihtiyacı doğurmaktaydı. Geleneksel sömürge siyasetinin sonlandırılması sonrasında Batı-dışı coğrafyalarda büyük bir değişim öngörülüyordu. Gelişme, kalkınma, modernleşme politikaları esasen büyük toplumsal dönüşüm projeleriydi. Bilimler arasındaki cari sınırlar ya da geleneksel işbölümü ve dikkatler, bu yeni siyasi ihtiyaçlara cevap vermiyordu. İlk iş olarak sosyal bilimler arasındaki geleneksel işbölümü ve sınırlar ortadan kalktı. Modern toplumun bünyesindeki siyasi, iktisadi ve toplumsal sorunlara odaklanmış olan siyaset, iktisat ve sosyoloji gibi sosyal bilimler, Batı-dışı alanlara yöneltildi. Özellikle toplumsal dönüşüm odaklı çalışmalarda bu bilimler merkezi rol oynadı. Sosyoloji, modernleşme kuramları ile bütün gayret ve enerjisini Batı-dışı toplumlara yöneltmişti. İktisat, kendi bünyesinde gelişme iktisadi gibi bir alt dalın doğumunu yaşarken, siyaset bünyesinde de siyaset

²⁹ Samuel P. Huntington & Jorge I. Domínguez, *Siyasal Gelişme* (Çev. Ergun Özbudun), Siyasi İlimler Derneği Yayınları, Ankara, tarihsiz, s.1vd

³⁰ Bruce Cumings, “Sınır Kayması, Soğuk Savaş Döneminde ve sonrasında Bölge Araştırmaları ve Ulusal Araştırmalar”, içinde *Üniversiteler ve Amerikan İmparatorluğu: Soğuk Savaş Döneminde Sosyal Bilimlerde Para ve Siyaset* (Ed. Christopher Simpson), Kızılelma Yayıncılık, İstanbul, 2000, s.170-171

bilimi ve kökleri 1950'lere giden siyasal gelişme araştırmaları bağımsız birer alt dal haline gelmiştir. Batı-dışı toplumlarla ilgili çalışmaları üstlenen iki ayrı disiplin, şarkiyatçılık ve antropoloji de yeni yapılanma sürecinde yeni roller üstlendiler. Antropoloji, geleneksel sınırlarını terk edip, Doğu toplumlarıyla ilgili çalışmalara iştirak etmek durumunda kalır. Antropoloji daha somut ve doğrudan görevlerle sahadadır.³¹ Saha yönetiminde ortaya çıkan militer taleplerin gölgesi antropolojinin üzerine fazlasıyla düşmüştür.³² Richard Ohmann'ın ifadesiyle "Antropoloji, bağımlı (ast) halklarla ilgili bilgi elde edilmesi / ve onların kontrolü için harekete geçirildi, bazen de ayaklanmaları bastırma faaliyetlerinde kullanıldı."³³ Dönemin siyaseti, Batı-dışı toplumlarda şu andaki toplumsal, siyasi ve kültürel süreçlerin bilgisine ihtiyaç duyuyordu. Tam da bu noktada şarkiyatçılığın tarihsel metinlerden oluşturduğu öteki bilgisi, hâlihazıra müdahale etmeye yönelik politikalar açısından anlamlı olmaktan çıkmıştı. Siyaset canlı, uygulamada hemen kullanılacak işlevsel bilgi talep etmektedir:

"Ölmüş medeniyetlerin klasik metinleri hakkında bilgi sahibi olmak Amerikan diplomatlarına, subaylarına, işadamlarına ve bu bölgeye yönelik süre giden ilişkilerle alakası olanlara pek fayda sağlamıyordu. Fiziki coğrafya bilgisine sahip olmak da çok az bir önem taşıyordu. En azından batı dünyası kadar bir değişim sürecinden geçtiği görülen bölgelerin çağdaş dinamiklerini bilmeleri gerekiyordu."³⁴

Antropolojinin Konusunu Oluşturan Toplulukların Yaşadığı Büyük Değişim

Savaş sonrası yeni hegemonik ilişkilerin yarattığı siyasi ve iktisadi talepler, sosyal bilimlerin arasındaki geleneksel sınırları, rol ve misyonlarını dönüştürmüştür. Antropoloji bu baskılama doğrultusunda geleneksel çalışma

³¹ Dünya Savaşı içinde, sosyal / kültürel antropoloji, askeri amaçlarla kullanıldı. Yabancı ülkelerde savaşa hazırlanan ordular, "psikolojik savaş hizmetleri" etiketi arkasında, yabancı toplumların kültürleri hakkında bilgi toplayıp değerlendirdiler ve bunları savaşta kullandılar. Güvenç, *İnsan ve Kültür*, s.320

³² L. Nader, "Elli yıl, Amerikan bilimini ve o bilimin parçası olarak antropolojinin daha büyük bir kısmını militarize etti" demektedir. Laura Nader, "Soğuk Savaş'ın Antropolojiye Etkisi", içinde *Soğuk Savaş ve Üniversite* (ed. Noam Chomsky), Kızılelma Yayıncılık, İstanbul, 1998, s.133

³³ Richard Ohmann, "İngiliz Dili ve Edebiyatı ve Soğuk Savaş", içinde *Soğuk Savaş ve Üniversite* (ed. Noam Chomsky), Kızılelma Yayıncılık, İstanbul, 1998, s.100-101

³⁴ Wallerstein, "Soğuk Savaş Döneminde Alan Araştırmalarının Öngörülemeyen Sonuçları", s.213

sahasının dışındaki bölgelerde çalışmaya yönelmiştir. Ancak bu yönelişte salt siyasi taleplerin yarattığı baskı belirleyici olmamıştır. Antropoloji, savaş sonrası koşullar içinde geleneksel araştırma konusu olan toplulukların yok oluşu olgusuyla karşılaşmıştır. Antropolojinin dikkatini yönelttiği “basit”, “küçük ölçekli”, yerli topluluklar, Batı hâkimiyeti ile yüz yüze geldiği erken dönemlerden itibaren büyük bir dönüşüm süreci yaşamışlardır. Bu dönüşüm özellikle sömürgeleştirme sürecinin çok ileri boyutlarda yaşandığı 19. yüzyılın ikinci yarısından sonraki evrede yoğunlaşmış ve hız kazanmıştır. Dönüşümün siyasi, askeri ve iktisadi bileşenleri söz konudur. Bir yandan ekonomik istismar ve yönetme imkânlarının maksimum seviyeye çıkarılabilmesi için geleneksel toplum yapısına müdahale edilmesi, diğer yandan gerek sınıf çatışmaları, gerekse emperyal savaşlar anlamında Batı içi çekişmelerde sömürge halklarının asker kaynağı olarak kullanımı bu toplulukların yoğun bir biçimde dönüşümünü getirmiştir. Bu bileşenlerin baskısı altında yerli topluluklar, kendilerini yeniden üretme mekanizmalarını, diğer bir deyişle toplumsal müesseselerini, üretim tarzlarını, ekme biçme ve yeme içme kültürlerini, idari ve dini yapılanma biçimlerini yitirmişlerdir. Yerli topluluklar yerli, farklı olmaktan çıkmış, batılı olmasa da başka bir şeye dönüşmüştür. Antropoloji konusunu, nesnesini yitirmiştir. Geriye uzun deneyimler neticesinde antropolojik araştırmanın dili, yöntemi, araçları, bakış açısı kalmıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında antropoloji yeni görev alanı olan bölgelerde, özellikle Asya'nın Batı hâkimiyeti açısından sorunlu bölgelerinde araştırmalar yürütmüştür. Türkiye ya da Hindistan yakın tarihe kadar şarkiyatçılığın ilgi alanında iken, savaş sonrasında yoğun bir biçimde antropologların araştırmalar yürüttüğü bölgeler haline gelmişlerdir.³⁵

³⁵ Sözgelimi Türk köyünde ya da şehirlerindeki cereyan eden modernleşme süreçleri antropologlarca üstlenilir hale gelmiştir. Örneğin P. Stirling'in, Helling çiftinin Türk köyüne ilişkin çalışmaları (bu konuda bkz. Recep Ertürk, “Sosyoloji Ekollerinin Türkiye’de Köy Sorununa Bakışı”, *Türk Yurdu*, Eylül 2005, Cilt 25, Sayı 217, s.69) ve Hart'ın Zeytinburnu araştırması. Şarkiyatçılığın görev alanında yerini antropolojiye bırakmasına çok tipik bir örnek olması itibarıyla Irak Kürtleri üzerine yapılan araştırmaları örnek verebiliriz. Yakın tarihe kadar bölgede yaşayan topluluklar üzerine Minorsky, Nikitin gibi şarkiyatçıların çalışmaları söz konusuysen, günümüzde Martin van Bruinessen (Bruinessen'in doktora tezi: *Ağa, Şeyh ve Devlet, Kürdistan'ın Sosyal ve Politik Örgütlenmesi*, -Ankara: Özge Yayınları, tarihsiz; ayrıca *Kürdistan Üzerine Yazılar* başlığını taşıyan kitabı, -İstanbul: İletişim Yayınları, 1992- Türkçe’de neşredilmiştir.) örneğinde olduğu gibi antropologlar neredeyse tek otorite haline gelmişlerdir.

“Öteki”nin İçerde, Modern Toplumun Metropol Merkezlerinde Yer Alması

Sosyal bilimlerde arasında geleneksel sınırların kayması ve yeni ilişki ve işbirliği alanlarının doğmasında, özellikle sosyoloji, antropoloji arasındaki ilişkilerde belirleyici olan bir diğer bileşen de, öteki olarak tanımlanan toplulukların bizzat Batının metropol merkezlerinde toplumsal yaşama dahil olmuş olmalarıdır. Sömürge mirası, göçmen, işçi ya da sığınmacı olarak öteki uzun süredir modern toplumun bünyesinde yer almaktadır. Günümüz modern toplumunda, toplumsalın içinde çok fazla yaşanan bu öteki olgusu, sosyolojide antropolojik boyutun önem kazanmasına yol açmıştır.³⁶ En nihayetinde sosyoloji açısından antropolojik boyut insanların ”farklı varoluş biçimlerini”³⁷ anlamamızı sağlar denilmektedir. Sosyoloji başından beri modern toplumun bünyesindeki sınıf, statü yahut toplumsal işbölümü ya da ulus devletler bağlamındaki farklılaşmalarla ilgilenmektedir. Ancak bu kez yeni bir tür farklılaşma söz konusudur. Bunun kaynağında ise, bünyevi olana dışarıdan gelip dâhil olmuş farklı aidiyetler, kültürler, yaşama biçimleri bulunmaktadır. Toplumsal sürecin bütünü kavrama iddiasında olan sosyoloji, ortaya çıkan yeni olgu ve farklılaşma alanlarını incelemeye yönelmiştir. Nitekim, “küçük topluluklar” ve “akrabalık grupları” gibi pek çok konuda ve daha ziyade Batı-dışı coğrafyalardan gelip, metropol merkezlerde yaşamaya başlayan gruplar üzerine sayısız sosyolojik araştırma yürütülmektedir. “Öteki” olgusunun içerde yaşanmaya başlamasına bağlı olarak sosyolojide antropolojik boyut önemli hale gelmiştir.

SONUÇ

Günümüz sosyal bilimlerinde kurumlaşma döneminde oluşmuş olan eski sınırlar, sınır ihlalleri, kendini kanıtlama çabaları ya da meşruiyet kaygıları geride kalmıştır. Bu geride kalış vurgusu, birbirinden bağımsız, farklı bilim dilleri, bakış açıları, yöntemleri ve araçlarının oluşmuş olduğu olgusunu yadsımaz. Yeni koşullar, özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında toplumlararası ilişkilerin seyri, güç ilişkileri ya da hegemonik süreçlerin yarattığı siyasi ve

³⁶ Giddens, *Sosyoloji: Eleştirel Bir Giriş*, s.19.

³⁷ A.g.e.

iktisadi talepler farklı dil ve yöntemlere, konulara sahip disiplinlerin bir arada çalışmasını doğurmuştur. Bölge araştırmalarında olduğu gibi sahada siyaset, iktisat, sosyoloji, antropoloji, şarkiyatçılık birlikte çalışmaya başlamıştır. Özellikle sosyoloji, antropoloji ve şarkiyatçılık arasındaki sınırlar, alışverişler ve bizzat disiplin olarak kendi muhtevaları büyük dönüşüm geçirmişlerdir. Bu dönüşümde özellikle “öteki” ile olan ilişkiler belirleyici olmuştur.

Önce antropoloji, yerli toplulukların yok oluş düzeyinde yaşadıkları dönüşümlere bağlı olarak kendi konusunu yitirme olgusu ile yüz yüze kalmıştır. II. Dünya Savaşı sonrası koşullar, antropolojiye birikim ve deneyimlerinden yararlanma anlamında yeni görev ve istihdam alanları açmıştır. Şarkiyatçılığın “eski öteki”ye ilişkin ürettiği bilgilerin çağdaş hegemonik siyasetin ihtiyaçlarına cevap vermekte yetersiz kalışının neden olduğu eksiklik, antropoloji tarafından aşılmıştır. Şarkiyatçılık II. Dünya Savaşı’ndan beri misyon, uzmanlık alanı ve kendisini üretme mekanizmaları itibarıyla yoğun bir kriz yaşamaktadır.³⁸ Şarkiyatçılık geleneksel misyonunu, otoritesini sürdürmekte karşılaştığı krizlerle birlikte bütünüyle işlevsiz hale gelmiş değildir.³⁹ Sosyoloji, iki düzeyde geleneksel sınırlarının ve tutumunun dışına çıkmak durumunda kalmıştır. İlki, Batı-dışı toplumlarda yürütülen toplumsal dönüşüm projelerinde geleneksel ilgi alanının dışında yeni ve merkezi bir rol üstlenmiştir. Sosyoloji, bu toplumların çağdaş bilgisini oluşturma çabalarına katılmanın yanında, siyaset ve iktisadın bu bölgelerde yürüttüğü çalışmalarda, “yapı, fonksiyon, girdi-çıkıtı, feedback ve sistem gibi” kavramsal çözümleme araçlarını temin ederek kuramsal temel de sağlamıştır. İkinci düzey ise, bizzat modern toplumun bünyesindeki sorunların çözülmesinde “öteki” ile ilgili disiplinlerin yöntem ve bakış açısından yararlanmak durumunda kalmıştır.

³⁸ Bu konuda bkz. A.L. Tıbawı, E. Abdülmelik, H. Algar, *Krizdeki Oryantalizm: Eleştiriler*, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1998; Yücel Bulut, *Oryantalizmin Eleştirel Kısa Tarihi*, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 2002

³⁹ 1950’lerde Batı-dışı coğrafyalarda, Asya ve Ortadoğu’da modernleşme projeleri hayata geçirilirken, şarkiyatçılığın önde gelen kutup isimleri de bölge halklarının yeni politikalar doğrultusunda tarihlerinin, modernleşme süreçlerinin metinleştirilmesinde görev üstlenmişlerdir. Burada, şarkiyatçı gelenekteki bilinen ve merkezi konumuyla ve çok fazla atıf alması itibarıyla B. Lewis’in çalışmaları örnek verilebilir. Ayrıca çok daha çağdaş bir örnek ise, 11 Eylül hadisesinden birkaç ay sonra önde gelen bir şarkiyatçının Arap ülkelerini dolaşarak çok farklı toplumsal kesimlerle görüşmeler yoluyla gerçekleştirdiği çalışmadır. Bkz. Gilles Kepel, *Bir Şark Savaşı Güncesi* (Çev. H. Bayrı), İstanbul: Doğan Kitap, 2002

Özetle ifade edecek olursak, bu üç disiplin üç ayrı toplum tipine odaklanmışlar, ayrı açıklama dili ve yöntemleri geliştirmişlerdir. Ancak özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında güç ilişkilerinin yeniden yapılandırılması ve öteki ile olan ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi; yerli toplulukların sömürgeci deneyim içinde büyük bir dönüşüme uğramaları ve öteki olarak tanımlanan toplulukların bizzat modern toplumun bünyesinde yaşamaya başlamaları olguları, bu bilimleri sınırlar, sahalara, açıklama biçimleri ve yöntemleri itibariyle dönüştürmüştür. Bu dönüşümde de öteki ile olan ilişkiler merkezi bir rol oynamıştır. Toplumlar arası ilişkilerin bugünkü adaletsiz niteliği, modernitenin toplumsal ve entelektüel krizi yeni çatallanmaları, alternatif arayışları gündeme getirmektedir. Göstergeler, ötekinin sosyal bilimlerde bir meşguliyet alanı olarak oluşturduğu bu merkezi konumun giderek daha da güçleneceğini işaret etmektedir.